

Т. В. Хавлін

T. V. Khaslin

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА В РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Abstract. The article deals with the phenomenon of re-understanding the gender sensitivity and its access to the official discourse of European Union and Ukraine. Gender equality is presented as an essential value of the modern transformation in the building of a civil society and appears as a measure of the contemporary legislation.

Процес зміщення концепту «гендера» з наукового дискурсу в правове поле та регуляторні механізми державної політики¹ свідчить про конвенціоналізацію цього поняття. Відбувається його актуалізація як в офіційному дискурсі конкретних країн, так і на соціальному рівні. У процедурі операціоналізації поняття гендеру відображає ряд конотацій: *гендер* як соціальна стать, на протизагу біологічній, яка визначає культурні набори соціальних ролей чоловіків та жінок [1, р. 148]; гендер як норма та категорія регуляції взаємовідносин чоловіків та жінок на всіх рівнях соціальної взаємодії; гендер як частина ідентичності особи, на зразок національної, расової; гендер як змодельована суспільством система цінностей [2, с. 9].

Поряд із сучасним розумінням гендеру ми говоримо про *гендерну чутливість* – врахування *гендерної компоненти* при розробці та реалізації державної політики, діяльності різного рівня інституцій та ставлення різних верств населення: від політичних еліт до пересічних громадян. Гендерна чутливість та її структурні компоненти обумовлюють рівень *гендерної культури* та *гендерні практики* того чи іншого суспільства. Механізми формування гендерної чутливості закладено в гендерну політику певної країни, принципи якої зафіксовані на законодавчому рівні.

Взірцем декларування гендерної культури для національних держав Європи є *гендерна політика Європейського Союзу* (далі ЄС). Так,

¹ Тут поняття "державна політика" відповідає англійському state policy – система дій, визначених державою для правового та соціального регулювання проблемних зон суспільства.

Європейською комісією (далі ЄК) здійснено цілий ряд законодавчих та стратегічних робіт в напрямі досягнення *гендерної рівності*².

Європейський вимір. Враховуючи специфіку викликів сучасного світу, обумовлених процесами глобалізації, умовами жорсткої конкуренції на світовому ринку, інтеграцією нових членів, ЄК було розроблено відповідну стратегію дій «ПРОГРЕС. Програма ЄС з працевлаштування та соціальної солідарності 2007–2013»³ [4]. Згідно з цією програмою, пріоритетними сферами діяльності на шляху до соціальних трансформацій є: працевлаштування, соціальна включеність та захист, умови праці, антидискримінація та *гендерна рівність*. Останнє становить наш дослідницький інтерес.

Політика гендерної рівності, яка власне й розкриває *концепцію гендерної чутливості* ЄС, виражена в підході поєднання *законодавчих засад*⁴ (див. табл. 1) та *подвійної стратегії* – «гендерного мейнстріму»⁵ (gender mainstreaming) та залученням *позитивних дій/позитивної дискримінації* [6].

Суть стратегії «гендерного мейнстріму» орієнтована на трансформацію суспільних інституцій та організацій, які служать бар'єром на шляху досягнення гендерної рівності [8]. Відповідно до положень політики ЄК *стратегія ефективного «гендерного мейнстріму»* складається з залучення *чотирьох компонентів*, які представлено у вигляді послідовних дій:

Етап I: «підготовчий» – організація та виконання структурної та культурної бази для реалізації принципів рівних можливостей. На початковому етапі визначається цільова група, розроблюються цілі, завдання та механізми досягнення з урахуванням специфіки конкретної групи. «Посередники-виконавці повинні сприймати засади «гендерного мейнстріму» як частину свого особистого завдання та відповідальності» [8, р. 5]. **Етап II: «експертиза специфіки»** – «вивчення гендерних відмінностей»: дослідження існуючої ситуації гендерної (не)рівності та виокремлення пріоритетних сфер. На цій стадії проводяться моніторингові спостереження з метою виявлення

² *Гендерна рівність* – основне право, загальна цінність ЄС та необхідна умова досягнення цілей розвитку, підвищення рівня зайнятості та соціального добробуту» [3, р. 7].

³ The Community Programme for Employment and Social Solidarity. PROGRESS 2007–2013 [5].

⁴ На офіційній веб-сторінці законодавчої бази ЄС йдеться про те, що принцип рівноправного ставлення до жінок та чоловіків дотримується у всіх домовленостях ще з заснування Європейського економічного співтовариства, 1957 р. Також його було реалізовано в різних галузях законодавства ЄС. Завдання ЄК в цій галузі – контроль та співвідношення існуючого законодавства з цим принципом та, де необхідно, заміна новим, більш чутливим [6].

⁵ Під "гендерним мейнстрімом" розуміється залучення гендерної перспективи на кожну стадію політичного процесу – розроблення, реалізація, моніторинг та оцінювання – з метою просування принципів гендерної рівності між чоловіками та жінками, створення простору для реалізації здібностей кожного як на приватному, так і публічному рівнях [6].

Таблиця 1

Гендерна рівність в законодавчій базі ЄС [7, р. 4–5]

№	Дата	Вид документу	Зміст
1	1957	ЄС Договір	Право на рівну оплату праці для чоловіків та жінок; дозволяє законному запобіганню дискримінації на роботі чи в доступі до товарів та послуг
2	1975	Дериктива 75/177/ЕЕС	Про рівну оплату чоловікам та жінкам
3	1976	Дериктива 76/207/ЕЕС	Про рівне ставлення при працевлаштуванні, професійні підготовки та умовах праці
4	1979	Дериктива 79/7/ЕЕС	Про рівне відношення в питаннях соціального захисту
5	1986	Дериктива 86/378/ЕЕС	Про рівне ставлення в професійній пенсійній схемі (виправлено в 1996 р.)
6	1986	Дериктива 86/613/ЕЕС	Про рівне ставлення до чоловічої та жіночої зайнятості
7	1992	Дериктива 92/85/ЕЕС	Про здоров'я та безпеку на робочому місці для вагітних, жінок після родів та годуючих матерів
8	1996	Дериктива 96/34/ЕС	Про домовленість стосовно батьківської допомоги по догляду за дитиною
9	1997	Дериктива 97/80/ЕС	Про тягар доказу в випадках дискримінації згідно статі
10	2004	Дериктива 2004/113ЕС	Про вільний та рівний доступ до товарів та послуг
11	2006	Дериктива 2006/54 ЕС	Про принципи рівних можливостей та рівного ставлення в питаннях зайнятості та професії (змінено)

тенденцій чи попередження проявів гендерної нерівності⁶. **Етап III:** «оцінювання ефективності гендерної політики» – аналіз її потенційного впливу на забезпечення участі (оцінка як кількісних, так і якісних показників), розподіл ресурсів, норм, цінностей (в тому числі орієнтація на залучення чоловіків до домашньої неоплачуваної праці) та прав. **Етап IV:** «політика переконструювання» – визначення проблемних зон та їх ліквідація/заміна згідно з комплексним підходом.

Таким чином, стратегія «гендерного мейнстріму» є інструментальною частиною послідовної реалізації програм гендерної політики. Одна з них

⁶ Згідно із цим положенням ЄК було виділено чотири аспекти для моніторингу: *участь* (гендерний паритет у владних структурах, сфері економіки стосовно цільової групи населення); *ресурси* (доступ та розподіл таких ресурсів, як час, гроші, влада тощо); *норми та цінності* (пов'язанні з чоловічими та жіночими характеристиками); *права* (розкриття прямої та латентної дискримінації, реалізація людських прав та доступ до правосуддя) [8, р. 5].

«Дорожній атлас рівності між чоловіками та жінками»⁷ (далі Атлас) [5], на якому ми зупинимось більш докладніше, складається з шести ключових напрямів діяльності:

1. Досягнення рівної *економічної незалежності* чоловіків та жінок: скорочення різниці в оплаті праці, розвиток жіночого підприємництва, соціальний захист та запобігання бідності.

2. Заходи, які сприяли б *гармонійному поєднанню трудової, особистої та сімейної сфер життя*: мобільність робочих контрактів; збільшення кількості послуг (державної/приватної форм власності) з догляду за дітьми та престарілими; сімейна державна політика, чутлива стосовно представників обох статей.

3. Залучення чоловіків та жінок до *рівномірної участі* в процесі *прийняття рішень* (decision-making): політична активність, в економічній сфері та бізнесі, науці та сучасних технологіях.

4. Викоренення статевого насилля та сексуального/робочого трафіку (trafficking).

5. *Ліквідація гендерних стереотипів* у всіх сферах суспільної взаємодії, перш за все в освіті, ринку праці, ЗМІ тощо.

6. *Пропаганда принципів гендерної рівності* в країнах – не членах ЄС.

«Атлас» репрезентує зразки зобов'язань, які бере на себе ЄК на шляху популяризації та реалізації принципів гендерної рівності, посилення взаємодії в даному напрямі країн – учасниць ЄС, а також інших держав. *Основний принцип дії* – використання процесів глобалізації як позитивного чинника перетворень позицій чоловіків та жінок у сучасному суспільстві [3, р. 7], а гендерна рівність розглядається як частина екзистенціальних свобод та прав людини.

Необхідною умовою в рамках гендерних перетворень є виокремлення та моніторинг *гендерної статистики*, яка *адекватно та неупереджено* відображає становище чоловіків та жінок у суспільстві, особливо в тих сферах, на які орієнтована гендерна політика. Значення гендерної статистики полягає в тому, що вона об'єктивно рефлектує проблемні зони, які вимагають *оперативного втручання* держави та громадських організацій, крім того, з поширенням гендерної статистики забезпечується *публічна поінформованість* населення стосовно ключових питань у цій сфері [9].

⁷ "A Roadmap for Equality between Women and Men 2006-2010", прийнято в 2006 [3].

Інтегративною інституцією реалізації політики гендерної рівності ЄС є **Європейський інститут гендерної рівності**⁸, робота якого орієнтована на реалізацію програм дій, розроблених ЄК на сприяння поширенню принципів міжстатевого рівноправ'я як у країнах – учасницях ЄС, так і поза його межами. Пріоритети діяльності цієї організації полягають у пропаганді та поширенні ідей «гендерності»; включення «гендерного мейнстріму» у всі галузі європейської та національних політик; боротьба з проявами дискримінації; підвищення рівня «гендерної грамотності» (обізнаності) серед населення [10].

Таким чином, гендерна проблематика ЄС поставлена в рамки цілісної системи громадянської солідарності та досягнення соціального добробуту, а не виокремлена в окрему галузь. Також ми можемо говорити, що політика Європейського Союзу в питаннях гендерної рівності представлена у вигляді *комплексної та чітко структурованої системи поглядів та стратегій*. На основі десятилітніх практик та досвіду в цій галузі більш ніж 20 національних держав – членів ЄС сформовано спільний стандарт розуміння та реалізації гендерної рівності стосовно обох статей на всіх рівнях суспільної взаємодії – приватного та публічного життя.

Український контекст та національна політика гендерної рівності. З орієнтацією на європейську модель та з урахуванням власної специфіки формується курс гендерної політики в українському соціумі. З усвідомленням недоцільності використання гендерної програми на покращення становища жінок (яка передувала теперішній національній концепції), курс було змінено на *врахування особливостей обох статей* та необхідність *залучення в процес гендерних перетворень як жінок, так і чоловіків*.

Нормативним базисом розбудови нової концепції дій став Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків» (2005 р.). У рамках Закону було визначено основні напрями гендерної політики в українському суспільстві: забезпечення паритетного становища чоловіків та жінок у всіх сферах життєдіяльності, ліквідація всіх форм дискримінації, крім того – обговорення певних стратегій реалізації вищезгаданих засад та відповідальних інституцій.

У контексті Закону гендерна рівність розглядається як «рівний правовий статус жінок та чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах

⁸ "European Institute for Gender Equality", засновано в грудні 2006 р., активну діяльність має розпочати в першій половині 2008 р. в Литві. Робота інституту орієнтована на збір, аналіз та поширення дослідницьких результатів та інформації, необхідної для конструювання гендерної політики [10].

життєдіяльності суспільства» [11]. Пріоритети державної політики України в питаннях гендеру перекликається з положеннями ЄС політики: досягнення засад гендерної рівності, використовуючи метод позитивних дій; попередження статевої дискримінації; забезпечення рівної участі жінок та чоловіків в прийнятті суспільно важливих рішень; створення умов та можливостей гармонічного поєднання роботи та родини; «підтримка сім'ї, формування відповідального материнства та батьківства»; виховання гендерної культури в українському соціумі; ліквідація інформації, яка принижує гідність за статевою ознакою [11].

Прийняттю Закону передували ряд стратегічних кроків в офіційному дискурсі України (табл. 2). Так, 1993 р. було ратифіковано міжнародну «Декларацію ООН про викоренення насилля по відношенню до жінок» [12], в 1996 р. було внесено ст. 24 про «рівні права і свободи» громадян та їх рівність перед законом до Конституції України [13]; 2005 р. видано Указ Президента «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [14].

Таблиця 2

Етапи формування гендерної політики в законодавчих процесах України

№	Дата	Вид документу	Зміст
1	1993	Декларація	Викоренення насилля по відношенню до жінок [12]
2	1996	Конституція України, ст. 24, Р.П	Рівність перед законом у правах та свободах [13]
3	2005, 26/07	Наказ Президента України, № 1135/2005	Забезпечення рівних прав жінок і чоловіків центральними та місцевими органами виконавчої влади [14]
4	2005, 8/09	Закон України № 2866-15	Про рівні права та можливості жінок і чоловіків [11]
5	2006, 12/04	Постанова Кабінету Міністрів України, № 504	Гендерно-правова експертиза [15]
6	2006, 5/07	Розпорядження Кабінету Міністрів України, № 384-р	Концепція Державної програми з утвердження гендерної рівності [16]
7	2006, 27/12	Постанова Кабінету Міністрів України, № 1834	Державна програма з утвердження гендерної рівності на період до 2010 року [17]
8	2007, 16/05	Постанова Кабінету Міністрів України, 741	Проведення Року гендерної рівності [18]
9	2007, 27/06	Постанова Верховної Ради, N 1241-VN /1241-V	Рекомендації парламентських слухань про рівні права та можливості [19]
10	2007	Постанова Верховної Ради України	Рекомендації парламентських слухань щодо попередження гендерного насильства [20]

Згідно з *Національною концепцією гендерних перетворень* (далі просто Концепція), яка була розроблена у 2006 р., актуальність формування та реалізації гендерної політики в українському суспільстві обумовлена, передусім, прагненням «до рівноправного входження країни до світового та європейського співтовариства» та формування засад «гендерного суспільства»⁹ як необхідної умови демократії та соціального розвитку громадянського суспільства [2, с. 6]. Гендерна рівність розкривається в розрізі чотирьох аспектів: «рівність у правах та свободах»; «рівність в обов'язках»; «рівність у відповідальності»; «рівність у можливостях та шансах їх реалізації» [2, с. 9].

Постановами Кабінету Міністрів та указами Президента окреслюється процесуальний шлях реалізації національного Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей». Відповідно до табл. 2 вирізняються основні напрями цього процесу: розробка Державної програми дій на період до 2010 р.; закладення необхідності проведення гендерно-правової експертизи¹⁰ українського законодавства; аналіз форм дискримінації та домашнього насилля.

У 2006 р. Кабінетом Міністрів було затверджено *концепцію та Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року* (далі Програма), яка складається з 52 положень в заданому напрямі [17]. Офіційним органом, за яким закріплено реалізацію гендерної політики, виступає *департамент сімейної, гендерної політики та демографічного розвитку* Міністерства України у справах сім'ї та молоді, який відповідає за організацію, координацію та реалізацію гендерного законодавства і гендерної політики та залучення інших гілок влади до процесу перетворень [21].

За напрямками діяльності виокремлюються пріоритетні сфери, гендерна політика спрямовується трьома основними руслами:

Законодавчі трансформації (передбачено 10 заходів) – гендерно-правова експертиза; співвідношення решти законодавства з Законом про рівні права та можливості; ратифікація міжнародних угод у даному напрямі та їх адекватність в українському контексті тощо.

⁹ Відповідно до Концепції, *"суспільство гендерної рівності* – це систематично організоване суспільне життя, в якому жінки та чоловіки мають рівні права, свободи та можливості для добровільної участі як рівноправні партнери у всіх сферах життєдіяльності, мають змогу користуватися рівними політичними, економічними, соціальними та культурними привілеями, а також нести однакову відповідальність" [2, с. 10].

¹⁰ "Гендерно-правова експертиза – аналіз чинного законодавства, проектів нормативно-правових актів, результатом якого є надання висновку щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків" [11].

Інформаційна громадська кампанія з питань гендерної політики (14 заходів) – співробітництво зі ЗМІ, висвітлення доцільності врахування гендерного компонента; проведення науково-практичних конференцій; видання всеукраїнського часопису з питань гендерної рівності тощо.

Гендерна освіта (10 заходів) – розробка та підготовка спеціальних курсів, семінарів та занять для різних верств населення та професійної зайнятості (в тому числі для працівників охоронних органів, державних службовців); гендерна експертиза навчальних програм, підручників; обмін досвідом з іншими державами, тощо.

Решта положень стосуються таких напрямів, як *гендерний моніторинг* (працевлаштування, зайнятість) (7 заходів); *інституціональні зміни* (4) (створення гендерної ради, дорадчих консультаційних органів, експертних груп); *активізація політичної діяльності* (4), *сімейна політика* (2), *зайнятість* (2).

Правові засади та визначення пріоритетних сфер реалізації гендерної рівності є важливим кроком у державній політиці у сфері гендерних перетворень. Відчутні гендерні трансформації, очікувані в ході реалізації Концепції, на практиці – це довготривалий та певною мірою болісний в рамках суспільства процес, який передбачає не тільки реалізацію принципу статевого паритету в різних сферах життєдіяльності, але й *модернізацію світогляду, зміни ціннісних настанов, появу нових моделей сімей та взагалі реорганізованих типів взаємодії* як на професійному, так і на міжособистісному рівнях.

У цьому ракурсі Закон та Програма дій – позитивні зрушення в офіційному дискурсі України, які, таким чином, готують засади нашої країни до *інтеграції в європейську спільноту*, європейський контекст. *Українська гендерна політика* має служити чітким орієнтиром діяльності державних та громадських інституцій. У реалізації цієї політики недоліками є те, що, по-перше, гендерна політика не вписана в контекст загальних перетворень країни, на відміну від ЄС (де гендерні зміни – частина програми «соціальної солідарності»), по-друге, не вироблені чіткі механізми досягнення певних результатів. Завдання та цілі чітко окреслені, але яким чином буде здійснюватися той чи інших захід – не відображено. Звідси виникає ризик різного тлумачення в регіонах та відсутності єдиного загальнодержавного підходу. В Україні мають місце проведення заходів з гендерної проблематики (конференції, „круглі столи“, семінари, телепередачі, запозичення досвіду з-за кордону). Але вони, скоріше,

нагадують «*ефект гейзера*», який реагує на поштовх певних ініціатив, *ніж чітко скоординовану державну кампанію з реалізації гендерної політики*. Звичайно, цей ефект має значення на початкових етапах кампанії, але з точки зору послідовного державного управління повинна бути чітка координація заходів як на загальнодержавному, так і на локальному, муніципальному рівнях.

Орієнтації гендерної політики. Досвід, побудований на моніторингу та аналізі гендерної політики як на рівні ЄС, так і в Україні, свідчить про недоліки, які спостерігалися під час реалізації програм, орієнтованих на покращення становища *лише* жінок в суспільстві. ***Тіньове становище чоловічих проблем***, про наявність яких переконливо свідчать статистичні дані¹¹, замовчування їх у публічному дискурсі *уповільнювали процеси очікуваних суспільних трансформацій*, ефективної модифікації становища жінок та чоловіків. Згідно з тенденціями в Європейському Союзі та Україні основними завданнями гендерної політики на загальному рівні є: *активне включення жінок в публічну сферу діяльності* (представництво паритетної жіночої перспективи в політиці та прийнятті управлінських рішень; формування регуляторних політик із специфічних питань – як материнство, виховання; підвищення економічної спроможності жінок, розвиток жіночого підприємництва), з одного боку; з іншого боку – збільшення «чутливості до чоловічого питання» та *підвищення ролі чоловіка в приватній сфері* – створення умов для відповідального батьківства, активної участі у виховному та освітньому процесі дітей, перерозподіл домашніх обов'язків.

Таким чином, ми можемо засвідчити, що гендерна політика, побудована на принципах *рівних прав, свобод та обов'язків* чоловіків та жінок, по-перше, відображає нову форму усвідомлення гендерної проблематики з урахуванням інтересів та проблем не тільки жінок, але й чоловіків; по-друге, відображає реальне місце та проблемні ситуації обох статей в суспільстві.

¹¹ Відмітимо тільки деякі показники в українському контексті, згадані в Концепції. Так, тривалість життя чоловіків на 10–12 років менша, ніж жінок; більше 80% випадків суїциду чоловічі; приблизно 57% чоловіків після розлучення припиняють своє батьківство; близько 86% засуджених – чоловіки [2, с. 31].

1. Poxon J.L. Gender / J.L. Poxon // Encyclopesia of Postmodernism. – London : Rotledge, 2001. – P.148–149.
2. Національна концепція гендерних перетворень в Україні / під ред. Т. Мельник ; Мінсім'ямолодьспорт. – К. : 2005. – 78 с.
3. A Roadmap for Equality between Women and Men 2006–2010. – Luxembourg : Office for Official Publications, 2006. – 38 p.
4. European Commission. PROGRESS. The EU Programme for Employment and Social Solidarity 2007–2013. – Luxembourg : Office for Official Publications, 2007. – 12 p.
5. PROGRESS 2007–2013 // http://ec.europa.eu/employment_social/progress
6. Employment, Social Affairs & Equal Opportunities. Gender Equality. http://ec.europa.eu/employment_social/gender_equality/index_en.html
7. European Commission. Gender Equality Law in the European Union. – Luxembourg : Office for Official Publications, 2007. – 8 p.
8. European Commission. Gender Mainstreaming of Employment Policies. – Luxembourg : Office for Official Publications, 2008. – 77 p.
9. ECE Gender Statistics Web-Site // <http://www.unecce.org/stats/gender/web>
10. European Institute for Gender Equality // <http://europa.eu/scadplus/leg/en/cha/c10938.htm>
11. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» // Відомості ВР України – 2005. – № 52. – С. 561.
12. Декларація об искоренении насилия в отношении женщин : Резолюция 48/104 от 20.12.1993 // Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи. – № 49. – С. 315–318.
13. Конституція України. – К., 2004. – 50 с.
14. Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Указ Президента України // Національна концепція гендерних перетворень – К. : Мінсім'ямолодьспорт, 2005. – 78 с.
15. Про проведення гендерно-правової експертизи : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.04.06 № 504 // Офіц. вісн. України – 2006. – № 15. – С. 124.
16. Про схвалення Концепції Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006–2010 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5.07.06 № 384-р // Офіц. вісн. України – 2006. – № 27. – С. 109.
17. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року» від 27.12.06 № 1834 // Офіц. вісн. України – 2007. – №1, С. 91.
18. Постанова Кабінету Міністрів України «Про підготовку та проведення Року гендерної рівності» від 16.05.07 № 741 // <http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/>
19. Постанова Верховної Ради України Рекомендації парламентських слухань на тему: «Рівні права та рівні можливості в Україні: реалії та перспективи» від 27.06.07 № 1241-VN // <http://zakon1.rada.gov.ua/>
20. Про Рекомендації парламентських слухань «Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження гендерного насильства : Постанова Верховної Ради України // Відомості ВР України – 2007. – № 18–19. – С. 273
21. Міністерство України з питань сім'ї, молоді та спорту // <http://www.kmu.gov.ua/sport/control/>